

Asszimiláció és konverzió a XIX. század végi Közép-Európában

Frank Tibor

Az asszimiláció felé

A konverzió egyike volt azoknak a társadalmi változásoknak, amelyek Magyarországon, illetve az Osztrák–Magyar Monarchiában a XIX. században, s leginkább annak második felében a *zsidóság asszimilációjának* folyamatában végbementek.

Az igen egyenetlen, sokszínű magyar társadalomban — amely mindenféle etnikai, vallási és nyelvi csoport keveréke volt — a magyarosítás révén igyekeztek erősíteni a nemzeti identitást. A legfontosabb érvényesülési lehetőségek kapuját — különösen a zsidóknak — az asszimiláció nyitotta meg.

Egy olyan országban, ahol az I. világháború előtt szinte példátlan vallási türelem uralkodott, az asszimiláció *nyelvváltásban, névváltoztatásban, vegyes házasságokban, vallási áttérésben* és — esetenként — *nemesítésben öltött testet*. Ez különösen érvényes volt Budapestre, arra a városra, amelyről a kortárs költő, Ady Endre azt írta: „A zsidók megcsinálták nekünk Budapestet.”¹

A németről vagy a jiddisről magyarra váltani, zsidó családból magyar családdá lenni, sokszor a judaizmust is elhagyni a római katolikus vagy valamelyik protestáns felekezetért, mind a beilleszkedést szolgálta. Ugyanakkor nem kételkedhetünk azokban az esetekben sem, amikor a konverziót spiritualitás, az új vallás iránti hitbéli meggyőződés, belső parancs diktálta. Ez a rövid dolgozat azonban az áttérés azon típusairól ad vázlatos képet, amelyeket elsősorban a külső készítés, a társadalmi elvárásokhoz való igazodás motivált. Az asszimiláció e változatos formái gyakran keltették a szellemi vákuum érzetét, gyakran ébresztették az elveszett azonosság légkörét, gyakran teremtették meg a vallásos senkiföldjét.

Az *asszimiláció*, a vele járó különféle megnyilatkozással: névcserével és kikeresztelkedéssel, jól tükrözte nemcsak a budapesti zsidók nemzedékeinek, de az Osztrák–Magyar Monarchiában és az azon kívül élő közép-európai zsidóknak a pszichés bizonytalanságát, rossz társadalmi közérzetét és belső nyugtalanságát is.² Ezzel a témával, a zsidó bizonytalanság kérdésével egyre gyarapodó irodalom foglalkozik.³

¹ ADY Endre: „Korrobóri”, in ADY Endre *publicisztikai írásai III.* Szépirodalmi, Budapest 1977. 520.

² William O. MCCAGG Jr.: *A History of Habsburg Jews, 1670–1918.* Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1989. Vö. Elzbieta ETTINGER: *Hannah Arendt/Martin Heidegger.*

Érdekes módon főként a már asszimilálódott zsidók bizonytalansága volt észlelhető, mert rámutatott az elveszített vallási hagyományok fontosságára egy olyan korszakban, amikor az áttértek még nem tettek szert új értékekre. A vallásukat elhagyóknak az asszimiláció a társadalmi és lélektani gyökerek elvesztését jelentette, amiért cserében hivatásbeli előléptetést és társadalmi elismerést vártak és kaptak. A századforduló egyre világiasabb Budapestjén ésszerűnek tűnt felcserélni a társadalmilag nem kívánatos hagyományokat azokkal a lélektani és gazdasági előnyökkel, amelyeket a nem-zsidó magyar társadalomban a biztosnak tűnő pozíció jelentett.

Azok számára, akik hitüket a XX. század első másfél évtizedében hagyták el, ezek az előnyök igencsak rövid életűek voltak. A magyar társadalomhoz való asszimilálódás mindenesetre olyan tapasztalatokkal gazdagította a zsidó középosztályt, amelyeknek nagy hasznát vették még azok is, akik később az Egyesült Államokba települtek át. Amerikai sikereiket természetesen befolyásolta, hogy hasonló változásokat már Magyarországon és az Osztrák–Magyar Monarchiában is megtapasztaltak. Felkészültek a ki-, majd bevándorlás jellegzetes problémáira, ismerték a kettős identitást, a kettős értékrend jelenségét és hatását, és azt az életérzést, mintha két különböző társadalom között éltek volna.

Az asszimiláció legfontosabb jellegzetessége Magyarországon a *magyarosítás* volt. Sikerének mértékét is ezen lehetett legjobban mérni. A német nyelvet mind gyorsabban hagyták el a magyar kedvéért. 1880-ban a magyarországi zsidóságnak még 43%-a beszélt németül. 1910-re ez az arány 21,8%-ra csökkent, a magyarul beszélők aránya pedig elérte a 75,6%-ot.⁴ Akadtak olyanok is, akik jiddisül, szlovákul, románul vagy más kisebbségi nyelven, illetve ezek valamiféle keverékén beszéltek, különösen Nagy-Magyarország határmenti sávjában, elsősorban a kis falvak ezreiben. A *névmagyarosítás*, amely már az 1820-as években is előfordult, 1840 körül pedig már nem jelentett ritkaságot, szintén része volt az asszimilációs folyamatnak.⁵ II. József alatt a héber családneveket német, majd a XIX. században a német vezetékeket fokról-fokra magyar váltotta fel, végül pedig a két háború közötti kivándorlók és menekültek magyarról amerikai-angolra váltottak. A gyakori névcserék aláásták a pszichés biztonságérzetet és az identitást. Jó példa a gyakori névváltásra Kármán Tódor (Theodore von Kármán) vagy Solti György (Sir Georg Solti) neve.

Yale UP, New Haven, CT 1995; idézi Alan RYAN: „Dangerous Liaison”, *The New York Review of Books*. January 11, 1996. 24.

³ Sander L. GILMAN: *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore—London 1986. 22–67, 139–308; KARÁDY Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban*. Új Mandátum, Budapest 2000. 125–284; MCCAGG Jr. (2. jz.) 47–158; Raphael PATAI: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Wayne State University Press, Detroit 1996. 230–441; Jacob KATZ: *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700–1933*. Harvard University Press, Cambridge (MA.)—London 1980. 203–209, 221–242.

⁴ MCCAGG Jr. (2. jz.) 190.

⁵ Erről részletesebben írtam Zerffi Gusztávról szól könyvemben: FRANK Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892*. Akadémiai, Budapest 1985. 16–20.

A névváltoztatással Peter Gay amerikai történész is foglalkozott. Ő a XIX. század végi Németországot vizsgálta, ahol a zsidó hangzású vezetékneveket szintén gyakran megváltoztatták. Az általa idézett német példák (Abramsohnból Otto Brahm, Goldmannból Max Reinhardt, Davidsonból Jakov von Hoddis, Julius Leviből Julius Rodenberg lett) felidézik a magyarországi gyakorlatot, ahol, mint láttuk, a zsidó csengésű német családnevek magyarosítása egyre inkább szokásba jött a XIX. század során.⁶ A század derekára néhány idegen hangzású, német-zsidó (és persze nemcsak zsidó, ld. Petőfi Sándort) nevet máris magyarra változtattak, de a névmagyarosítás igazán az 1880–90-es években lendült fel. Az I. világháborút megelőző két évtizedben évente 2000–3000 névmagyarosításra került sor. 60 000-re becsülik azoknak a zsidó származású embereknek a számát, akik 1848 és 1917 között magyar vezetéknevet vettek fel.⁷ Szilárd, Polányi, Kármán, Solti, Ormándy, Széll: mind magyarosított vezetéknevek.

Az asszimiláció egy másik útja a *vegyes házasság* volt. Kovács Alajos statisztikus 50 000-re becsülte a zsidó–nem zsidó vegyes házasságok számát a XIX. század dereka és a II. világháború között.⁸ Kovács becslése valószínűleg tévedés, hiszen a magyar törvények csak 1895-től (1894. XXXI. t.-c.) tették lehetővé az ilyenfajta házasságokat. Az ismert példák közül megemlítem Jókai Mór második, illetve Kodály Zoltán első házasságát, Molnár Ferenc házasságát Fedák Sárival, és a sort hosszan lehet folytatni. Érdekes Zilahy Lajos erre vonatkozó feljegyzése, melyet a bostoni egyetemi könyvtárban találtam, s amely e házasságok okául a zsidó házastárs buzdító érdeklődését, a szakmai munka iránti odafordulását, az otthoni légkör melegségét jelöli meg.

A keresztény magyar társadalom felé tett legmerészebb és legkevesbé valószínű lépés a magyar (ritkábban az osztrák) *nemesség* elnyerése volt. A nemesítés megadta a zsidó felső középosztálynak a lehetőséget, hogy bekerüljön a magyar társadalom felső körébe, azaz a nemességbe vagy egyes esetekben még feljebb, az arisztokráciába is. William O. McCagg, Jr. amerikai történész részletes listát és úttörő elemzést készített a századforduló körül élt zsidó-magyar nemesekről.⁹ Szöllőskislaki Kármán Tódor (később Theodore von Kármán) és margittai Neumann János (utóbb John von Neumann) ilyen családba született. A legkarakteresebb nemesítés és névváltoztatás alighanem báró Hazai Samu tábornok (vezérezredes), m. kir. honvédelmi miniszteré volt, aki magyar identitását már a választott vezetéknevével is kifejezte.

⁶ Peter GAY: *Freud, Jews and Other Germans. Masters and Victims in Modernist Culture*. Oxford University Press, Oxford 1979. 98, 12. jegyzet.

⁷ Kovács Alajost idézi MESTER Miklós: Magyar nevet minden magyarnak! I–II, *Nemzeti Figyelő*, 1939. december 31., 3. és 1940. január 6., 3.

⁸ Ezt viszonylag kis számnak tekintette: a trianoni Magyarország népességének 0,7%-t képezte. Vö. KOVÁCS Alajos: *Adatok a zsidók bevándorlására és kikeresztelkedésére vonatkozólag*. Teleki Pálnak készített feljegyzés, 1939. április 24., Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, V B 935. Fontos elméleti szempontokat érvényesített Victor KARADY: „Vers une théorie des mariages inter-confessionnels: le cas de la nuptialité hongroise sous l’Ancien Régime”, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 57–58 (1985/juin) 47–68.

⁹ William O. MCCAGG, Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Columbia University Press, New York 1972.

Kikeresztelkedés

Az asszimiláció legmagasabb fokát a judaizmusról a kereszténységre való *áttérés* jelezte. Ez már egyfajta gondolkodásmódot, illetve annak változásait is jelezte, és egyben fel is készítette a majdani emigráns értelmiségieket és más szakembereket arra, hogy alkalmazkodni tudjanak a magyarországi, sőt a Magyarországon kívüli élethez is.

Az áttérések nyilvánvalóan nem a századfordulón kezdődtek el. Az aposztázia, a hitehagyás története a bibliai időkig nyúlik vissza. Amikor a mozgalom néhány európai országban is megjelent, „emancipációnak” vagy „asszimilációnak”, az Egyesült Államokban „társadalmi integrációnak” nevezték. A XIX. században már hosszú listáját olvashatjuk azoknak a kiemelkedő személyiségeknek, akik kikeresztelkedtek: köztük van Sarah Bernhardt francia színésznő, Benjamin Disraeli brit író és államférfi, Heinrich Heine német költő, a magyar-német hegedűművész Joachim József, a közgazdász-filozófus Karl Marx apja, és Felix Mendelssohn-Bartholdy, a zeneszerző családja.¹⁰ A kikeresztelkedés mint társadalmi jelenség olyan nagy jelentőségű volt, hogy ebben a korszakban egy sor regény, novella és színmű foglalkozott a témával egész Európában.¹¹

Németországban, ahol a zsidók jelentős szerepet játszottak a diplomás világban, a kikeresztelkedést szintén jól ismerték. „Az exodus nem volt tömeges” — jegyezte meg Peter Gay. Az egyik forrás a XIX. században, Németországban kikeresztelkedettek számát 22 000-re becsüli. Az antiszemitizmus azonban többször is idézett elő áttérési hullámokat. Németország zsidó tudósainak a fele és a legtöbb zsidó újságíró és könyvkiadó kikeresztelkedett. A kereszténység felvétele gyakran a tudományos életben való előrejutás előfeltétele volt.¹² Amikor Harry Bresslau német-zsidó középkortudós felpanaszolta a nagy Leopold von Rankénak, akinek diákja, majd asszisztense volt, hogy a vallása akadályozza pályafutásában, azt a tanácsot kapta, hogy keresztelkedjék meg. Az 1870-es évekig lényegében az áttérés volt a judaizmus elhagyásának egyetlen módja. A porosz törvényhozás csak 1876 után tette lehetővé, hogy egy zsidó elhagyhassa hitét anélkül, hogy felvenne egy másikat. Ez fordulópont volt, amely természetesen megkönnyítette a zsidó identitástól való megszabadulást.¹³ Ugyanakkor nem volt elegendő áttérni, és megkereszteltetni a gyermekeket:

Normális esetben több nemzedékre, számos vegyes házasságra, esetleg név- és lakcímcserére is szükség volt, hogy az új keresztény múltja a múlt kódébe vesszen. A zsidók általában megvetették, renegetáknak tartották kikeresztelkedett testvéreiket, a keresztények pedig opportunizmussal vádolták,

¹⁰ S[ELTMANN] R[ezső]: „Aposztázia és kitérés a zsidóságból”, in ÚJVÁRI Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Magyar Zsidó Lexikon, Budapest 1929. 54–57.

¹¹ Max Brod: *Die Jüdinnen* és *Uő*: Arnold Beer; Arthur Schnitzler: *Der Weg ins Freie*; Max Nordau: *Dr. Kohn*; Henry Bernstein: *Israël, Après moi, L'Assault* és *Le Secret*; és André Spiré: *Quelques Juifs*, illetve nálunk Újvári Péter: *Az új keresztény* és *A túlsó parton*, vagy Molnár Ferenc: *Az éhes város*. — S[ELTMANN] R[ezső]: „Asszimiláció”, in *Magyar Zsidó Lexikon* (10. jz.) 63–65.

¹² GAY (6. jz.) 116.

¹³ GAY (6. jz.) 96–98, idézet: 97, vö. Carl COHEN: „The Road to Conversion”, in *LBI Year Book VI*, 1961. 259–269.

s ezért sújtották őket megvetéssel. A kikeresztelkedett, aki úgy igyekezett győzni, hogy az egyik táborból a másikba vándorolt, mindkettőben vesztes lett.[...] ¹⁴

Mindenki jól tudta — mindenki, azaz a filozsemiták és az antiszemiták egyaránt —, hogy még azok az egykori zsidók is, akik elutasították a judaizmust, és áttértek a keresztény vallásra vagy törvényesen elhatárolták magukat a zsidó közösségtől, továbbra is valamilyen módon zsidók voltak: sohasem bántak nemzsidóként az olyan radikálissal, mint Karl Marx, vagy egy olyan konzervatív jogtudóssal, mint Friedrich Julius Stahl. Berlin tele volt zsidó agnosztikusokkal, zsidó ateistákkal, zsidó katolikusokkal és zsidó lutheránusokkal. Ezek a nemzsidók mindig exponáltabb helyzetbe kerültek, mint azok, akik bármilyen lagymatagon, de kitartottak a régi címke mellett, mert rájuk nehezedett a gyávaság, a társadalmi törtetés, egy állítólagos nemzetközi összeesküvésben való részvétel vádja — egyszóval az a vád, hogy önérdékű kaméleonok. ¹⁵

Berlin intellektuális térképén — a dolog természeténél fogva — sokszor ezek a nemzsidó zsidók voltak a legfontosabb figurák.

Áttérések Magyarországon az I. világháborúig

Magyarországon 1910 előtt viszonylag alacsony volt az áttérések száma: az 1890 és 1910 közötti húsz esztendőben csak 5046 zsidó választotta ezt az utat. Bár a tendencia viszonylag új és korlátozott volt, számos korabeli városi író — például Molnár Ferenc — úgy beszélt róla, mint jellegzetes budapesti jelenségről, és igen korán, már 1900-ban fontos témaként kezelték. ¹⁶ Ahhoz, hogy a vallási áttérés tömegmozgalommá váljék, ¹⁷ olyan nagy társadalmi felfordulásra volt szükség, mint az I. világháború utáni forradalmak kora. William O. McCagg, Jr., a magyar-zsidó nemesítések kiváló kutatója megjegyezte, hogy „1919-ben és 1920-ban a gazdag zsidó családok körében jelentős áttérési hullám mutatkozott. Ehhez kapcsolódott a nagyszámú névmagyarosítás és a múlt szándékos kiradírozása [...]” ¹⁸ 1919 és 1924 között 11 688 zsidót (6624 férfit és 5064 nőt) kereszteltek meg. Számuk egyedül 1919-ben már 7146-tal nőtt. ¹⁹

Az általam vizsgált emigráns mintából a későbbi atomtudós Szilárd Leó például 1919. július 24-én (azaz nem sokkal a Tanácsköztársaság bukása előtt) határozta el, hogy megkeresztelkedik, s a magyar református egyház tagja lesz. Huszonegy éves volt. ²⁰ Polányi Mihályt 1919. október 18-án (azaz éppen a fehérterror idején) keresztelték meg, a katolikus egyház tagja lett. Nem világos, hogy ez valóban hitbéli

¹⁴ GAY (6. jz.) 98.

¹⁵ GAY (6. jz.) 98.

¹⁶ MOLNÁR Ferenc (szerk. Bodnár György): *Az éhes város*. Pesti Szalon, Budapest 1993 (1900¹). 6–7, 13–14, 165–166.

¹⁷ U[JVÁRI] P[éter]: „Áttérés”, in *Magyar Zsidó Lexikon* (10. jz.) 65.

¹⁸ MCCAGG, Jr. (9. jz.) 240.

¹⁹ T[IÉDER] Zs[igmond]: „Magyarországi zsidóság statisztikája”, in *Magyar Zsidó Lexikon* (10. jz.) 554. Vö. KOVÁCS Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Kellner Nyomda, Budapest 1922.

²⁰ Kivonat a budapesti VI–VII. ker. fasori református egyház keresztelési anyakönyvéből, II. kötet, 14. lap, Budapest, 1919. július 24. Leo Szilard Papers, Box 1, Folder 11, Mandeville Special Collections Library, University of California, San Diego, La Jolla, CA.

elhatározás volt, vagy csak egy gyakorlati lépés, amely megkönnyítette elhelyezkedését a németországi Karlsruheban, ahova nem sokkal később kivándorolt.²¹ Figyelemre méltó az időpont, 1919 végének a kiválasztása, és beleilleszkedik a McCagg által sugallt képbe. Amint említettem, a zsidó értelmiségi elit a kikeresztelkedéssel jelentős karrierbeli lehetőségekre és előléptetésekre tarthatott igényt. Ezért kereszteltek ki, vagy legalább is kereszteltek meg gyermekeiket néhányan már korábban, a XIX. század végén. A későbbi nagy matematikus Pólya Györgyöt 1888 januárjában, néhány héttel születése után kereszteltek meg a római katolikus vallás rítusai szerint, és a keresztlevelel szülei is római katolikusként szerepelnek.²²

Tömeges áttérés csak 1917 táján jelentkezett: Ágoston Péter jogászprofesszor könyvet írt a zsidó-magyar társadalmi problémákról, és ebben azt fejté ki, hogy a helyes magatartás a teljes asszimiláció és a tömeges kikeresztelkedés volna, amellyel le lehetne küzdeni Magyarországon az egyre növekvő antiszemitizmust.²³ Reakcióképpen Ágoston javaslatára a *Huszdik Század* című társadalomtudományi folyóirat 1917 tavaszán mintegy 150 vezető értelmiségihez és közszereplőhöz fordult, és ezzel a közfigyelmet a magyarországi zsidókérdésre irányította.²⁴ Mezey Ferenc zsidó vezető gyávaságnak tartotta az áttérést: a hitüket elhagyókra mint megalkuvókra fognak tekinteni, írta, és a kikeresztelkedés nem fogja mentesíteni őket a fajgyűlölettől.²⁵

A két világháború között tovább folytak az áttérések, még az Amerikába bevándorolt zsidó-magyarok körében is. Érdekes volt Neumann János esete, aki 1929-ben, apja halála után katolizált, „nem meggyőződésből, inkább a kényelem kedvéért”, ahogyan erre fivére, Miklós 1987-ben visszaemlékezett.²⁶ Neumann Jánost a legenda szerint 1935 áprilisában állítólag ismét megkeresztelték (vagy csak keresztelési tanúsítványt állítottak ki) Trentonban (New Jersey, USA), harminckét éves korában. Ez talán újabb kísérlet volt arra, hogy biztonságot nyújtson a családjának. Mende-mondák

²¹ [Szerző nélkül]: Polanyi Biography, Draft of Chapter One, Summer 1979, MS, George Polya Papers, SC 337, 86–036, Box 1, Folder 1, Department of Special Collections and University Archives, Stanford University Libraries, Stanford, CA.

²² Kereszt-levelel. Kivonat a budapest-terézvárosi római katolikus plébánia Kereszteltek Anyakönyvéből, XXXIV. kötet, 6, 1888. január 9. A dokumentum felhasználásának lehetőségét megköszönöm Gerald Alexanderson matematikaprofesszornak (University of Santa Clara). A Pólya-dokumentumok ma már a Department of Special Collections and University Archives, Stanford University Libraries, Stanford, CA gyűjteményében vannak. — Érdekes tény, hogy Pólya keresztapja gróf Károlyi Mihály nagybátyja, gróf Károlyi Sándor volt, Magyarország akkoriban legnagyobb földesura.

²³ ÁGOSTON Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad 1917.

²⁴ Részben újraközölte HANÁK Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Gondolat, Budapest 1984. 13–115.

²⁵ HANÁK (szerk.) (24. jz.) 32–33.

²⁶ Certificate of Baptism, Saint Mary's Cathedral, Trenton, NJ, April 11, 1935. John von Neumann Papers, Box 7, Birth, Divorce, Other official documents, The Library of Congress, Washington, D.C., Rare Books and Special Collections; Nicholas A. VONNEUMANN: *John von Neumann as Seen by his Brother*. Meadowbrook, PA 1987. 17.

terjedtek el arról is, hogy utolsó betegsége során, amikor egy bencés szerzetes volt mellette, újabb megtérésre és keresztelőre is sor került volna.

A tömeges áttérések modernizáló hatást gyakoroltak magára a zsidó közösségre is, amennyiben arra kényszerítették a zsidó vezetőket, hogy liberálisabb, világiasabb irányzatot kövessenek, olyant, amely befogadja az új vallási eszméket. Az orthodox többség mellett megjelent a neológok csoportja. Lélektanilag természetesen azoknak volt könnyebb áttérniük a judaizmusról a kereszténységre, akiknek a családja korábban már átpártolt az ortodoxiától a neológ (kongresszusi) irányzathoz.²⁷

²⁷ William O. MCCAGG, Jr.: „Jewish Conversion in Hungary”, in Todd ENDELMANN (ed.): *Jewish Apostasy in the Modern World*. Holmes and Meier, New York 1987. 142–164; George BARANY: „‘Magyar Jew or Jewish Magyar?’ Reflections on the Question of Assimilation”, in Bela VAGO — George L. MOSSE (eds.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe 1918–1945*. Keter, Jerusalem 1974. 51–98; Péter HANÁK: „Problems of Jewish Assimilation in Austria-Hungary in the Nineteenth and Twentieth Centuries”, in P. THANE et al. (eds.): *The Power of the Past*. Cambridge University Press, Cambridge 1984. 235–250; Péter HANÁK: *Stages and Types of National Assimilation in Hungary in the 19th Century*. Kézirat, Budapest 1983; HANÁK Péter: „Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században”, *Történelmi Szemle* XVII (1974) 513–536; VENETIANER Lajos: *A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*. Fővárosi Nyomda Rt., Budapest 1922; új kiadás: Könyvértékesítő, Budapest 1986. 147–173. Vö. George E. BERKLEY: *Vienna and Its Jews. The Tragedy of Success 1880s–1980s*. Abt—Madison, Cambridge (MA)—Lanham (MD) 1988. 1–44; Steven BELLER: *Vienna and the Jews 1867–1938. A cultural history*. Cambridge University Press, Cambridge 1989. 11–42; Marsha L. ROZENBLIT: *The Jews of Vienna: Assimilation and Identity, 1867–1914*. SUNY, Albany 1983; FARKAS Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban*. Franklin, Budapest é. n.; TERAU Nobuaki: *Oscar Jászi and the Magyar-Jewish Alliance*. (klny. 1997).

* A szerző megjegyzése: A szöveg angol változata megjelent *Double Exile* című könyvemben (Peter Lang, Oxford 2009), 42–50. Megköszönöm Déri Balázs professzor gondos és figyelmes szerkesztői munkáját.